

MINNATDORCHILIK NUTQIY AKTINING IJTIMOIIY-MADANIY XUSUSIYATLARI

Oripova Parvina Valisherovna

Buxoro davlat universiteti Filologiya fakulteti 2-bosqich talabasi

Toirova Guli Ibragimovna

BuxDU O'zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrasi professori, filologiya fanlari doktori

Annotatsiya: Ushbu maqolada nutqiy akt va uning o'ziga xos xususiyatlari haqida ma'lumotlar keltirilgan. Minnatdorchilik ma'nolari turli xil asarlar yordamida ochib berilgan. Bu borada tilshunos olimlarning bir qator fikrlari ilmiy ishlari vositasida ochib berilgan. O'zbek, rus va xitoy tillarida minnatdorchilikni ifodalovchi lisoniy birliklar (so'zlar) bilan birga qo'llanidigan noverbal vositalar sezilarli darajada farqlanishi keng yoritilgan. Nutqiy muloqot jarayonida minnatdorchilik bir nechta pragmatik ma'no: suhbatni yakunlash, samimiy munosabat, shukronalik, rozilik kabilarni ifodalab kelishi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: nutqiy akt, implitsit, behabitiv akt, ekspozitiv akt, pragmatik parametr, nutqiy vaziyat, hukm akti, majburiyat akti, ekspressiv akt, diklorativ akt .

Аннотация: В данной статье представлена информация о речевом акте и его специфических особенностях. Смыслы благодарности раскрываются с помощью различных произведений. По этому поводу в их научных трудах выявлен ряд мнений лингвистов. Широко известно, что невербальные средства, используемые вместе с языковыми единицами (словами), выражающими благодарность, в узбекском, русском и китайском языках существенно различаются. Считается, что благодарность выражает несколько прагматических значений в процессе речевого общения: завершение разговора, искреннее отношение, благодарность, согласие и т. д.

Ключевые слова: речевой акт, имплицитный акт, поведенческий акт, разъяснительный акт, прагматический параметр, речевая ситуация, суждения акт, обязательства акт, экспрессивный акт, декларативный акт.

Annotation: This article provides information about the speech act and its specific features. The meanings of gratitude are revealed with the help of various works. In this regard, a number of opinions of linguists have been revealed through their scientific works. It has been widely reported that the non-verbal means used together with the linguistic units (words) expressing gratitude in the Uzbek, Russian and Chinese languages are significantly different. It is thought that gratitude expresses several pragmatic meanings in the process of speech communication: ending the conversation, sincere attitude, gratitude, agreement, etc.

Keywords: speech act, implicit, behavioral act, expository act, pragmatic parameter, speech situation, judgment act, obligation act ,expressive act ,declarative act.

Kirish. Nutqiy muloqot jarayonida so'zlovchi, tinglovchi va o'rtadagi nutqiy vaziyat ta'sirida nutqiy akt paydo bo'ladi. Shunday ekan, nutqiy akt bu pragmatikaning predmeti. Nutqiy akt bir tomondan qaraganda lug'aviy birliklarga xosdek ko'rinadi. Ikkinchi tomondan qaraganda o'ziga xos mazmuniy strukturaga ega. Shu xususiyati bilan lug'aviy birlikdan farq qiladi. Nutqiy akt matnda yoki nutqda, u implitsit ya'ni to'g'ridan to'g'ri aks etmagan shaklda namoyon bo'ladi. Nutqiy akt gap yoki nutq mazmuni asosida yuzaga keladi. Uning ma'nosi mana shu matnga nisbatan belgilanadi va o'zgaruvchan xarakterga ega bo'ladi. Buning tarkibidida ifoda intonatsiyasi ham mavjud bo'ladi. Shuning uchun nutqiy aktning mazmunida yo so'roq gap yo darak yo buyruq gap tarzida mazmun anglashilib turadi. Gap yoki matn orqali namoyon bo'ladigan nutqiy aktda intonatsion birliklar ta'sirida o'zgarayotganlarini kuzatishimiz mumkin [2,4]. Nutqiy aktning o'ziga xos namoyon bo'ladigan xususiyatlari ya'ni yashirin tarzda bo'ladi. U to'g'ridan to'g'ri, oshkora

ifoda etilmaydi. Masalan, men seni yaxshi ko'raman, men seni qo'rqitaman tarzida ichki tuyg'uni aytmaydi. Mazmunida bu narsa aks etib turadi. Nutqiy aktning bunday mazmuniy va lug'aviy strukturasi faqat muloqot paytida, muloqot matnida namoyon bo'ladi. Uni o'zini alohida aytgan paytda nima haqida gap ketyotganini tushunish qiyinroq. Shuning uchun bitta gap bilan nutqiy akti aks ettirib bo'lmaydi. Nutqiy akt bir necha gaplar asosida hosil bo'ladi. Nutq yoki matn ichida sodir bo'luvchi kommunikatsiya jarayoni mahsuli nutqiy akt hisoblanadi. Nutqiy aktning mazmuni turli xil bo'lishi mumkin. Masalan, minnatdorchilik, iltimos, so'roq, buyruq, masxaralash, mensimaslik, erkalash kabi bir necha xil mazmun -mohiyatga ega bo'lishi mumkin.

Adabiyotlar sharhi. Nutqiy akt haqida, uning nazariy ma'lumotlari haqida quyidagi lingvist olimlarning ishlarida ko'rinadi. Misol uchun, Vilyam Gumbolt, Yakubovskiy, Benvest, Baxtinning ishlarida nutqiy akt haqida fikrlar mavjud. Umuman olganda, dastlabki nutqiy akt haqidagi nazariy ma'lumot Vetgenshen asarlarida, uning g'oyalarida kuzatishimiz mumkin. Jon Osten va Jon Richard nutqiy akt haqida dastlabki, ma'lumot bergan, uning ilmiy tadqiqot ishlarida ko'zga ko'rinadigan ishlarni berishgan [1,5]. Ularning nazariyasiga ko'ra "So'zlovchi ma'lum bir harakatni sodir etadi. Nutq ma'lum maqsad uchun yo'naltirilgan, inson faoliyati ko'rinishidan biri sifatida namoyon bo'ladi. Ana shu nutqiy akt", -deya ifodalaydi. Mavjudlikdagi voqealar ma'lum bir harakatlar yordamida sodir bo'ladi. Ular nutq orqali namoyon bo'ladi. Harakatlarning nutq yordamida ifodalanishi natijasida esa nutqiy aktlar paydo bo'ladi. Nutq mantiqshunosi Jon Lengsho Osten nutqiy akt bilan bog'liq nazariyasiga to'xtaladigan bo'lsak, uning konsepsiyasida 3 ta jihat mavjud: performativ ifodalar, nutqiy aktlar tasnifi, nutqiy aktlarning xususiy ma'nolarga ajratilishi bilan bog'liq bo'lgan muhim masalalar ko'riladi. Tilshunoslikda nutqiy aktlar nazariyasining asoschisi sifatida Ostenning konsepsiyasini tahlil qiladigan bo'lsak, u tasnifda elokativ aktlar tasnifini kengroq ifodalaydi. Misol uchun, hukm akti sifatida ya'ni verdiktiv akt sifatida uni beradigan bo'lsa agar, ikkinchi o'rinda u undash aktlarini kiritadi, uchinchi o'rinda esa u harbiy sohalarga tegishli bo'lgan, mazmunni ifodalaydigan aktlarni kiritadi va uning nomini komissiv aktlar deydi. To'rtinchisini behabitiv aktlar ya'ni ingliz tilidagi "axloq" degan ma'noni ifodalaydi. Nutqiy vaziyat bilan bog'liq holda so'zlovchi o'zining munosabatlarini aks ettiradi. Uning tarkibida tabrik, uzr, maqtov, biz ko'rayotgan minnatdorchilik ham mana shu aktning ma'lum bir ma'nosini ifodalaydi. Minnatdorchilik Ostenning konsepsiyasiga ko'ra, behabitiv akt sifatida ta'riflanadi. Beshinchisi bu ekspozitiv akt. Bu fransuzcha tildan olingan bo'lib "bayon qilmoq" degan ma'noni bildiradi. Masalan, xabar bermoq, hikoya qilmoq, tasdiqlamoq, bilmoq, ishontirmoq, taxmin qilmoq kabi lisoniy birliklar mana shu nutqiy aktning o'ziga xos bo'lgan lisoniy birliklari sanaladi. Syor konsepsiyasini tahlil qiladigan bo'lsak, u ham nutqiy aktlarni bir necha turlarga bo'ladi. Birinchisi, xabar nutqiy akti, ikkinchisi undash akti, uchinchisi majburiyat akti, to'rtinchisi ekspressiv akt, beshinchi diklorativ akt kabi turlarga bo'linadi. Biz o'rganayotgan minnatdorchilik akti ekspressiv aktning tarkibiga kiradi. Ekspressiv nutqiy akti tarkibida illokativ (ko'rinmaydigan mazmun) bo'ladi. Shuning ichida tabrik, kechirim, his qilmoq, afsus salomlashish bilan bir qatorda minnatdorchilik illokativ ma'nosi ham bo'ladi [1,5].

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Minnatdorchilik, birinchi navbatda, minnatdorchilik bildirish orqali namoyon bo'ladi, bu nutq yoki nutqdan tashqari harakat bo'lib, uning kommunikativ maqsadi suhbatdoshning o'zi uchun qilgan yaxshiligini qadrlashini ko'rsatishdir. Shu bilan birga, minnatdorchilik muallifning hissiy holatining namoyon bo'lishi va qabul qiluvchining his-tuyg'ulariga ta'sir qilish vositasidir. Masalan: Mayli, ishonching uchun tashakkur, do'stim! Adolatsizlik gardlarini kishi qalbidan yuvib tashlamoq ulug' baxt! [11]. Minnatdorchilikni quyidagi omillar aniqlaydi: vaziyatning tabiati, uning ishtirokchilarining ijtimoiy xususiyatlari, minnatdorchilik bildirishni rag'batlantiradigan yaxshilikning "o'lchamlari", muloqotchilar o'rtasidagi munosabatlarning tabiati kabi. Muallif va qabul qiluvchi ushbu pragmatic parametrlar, yuqorida aytib o'tilganidek, janrni shakllantiruvchi eng

muhim xususiyatlardan biridir. Rahmat muallifi bevosita ma'ruzachiga tegishli bo'lgan shaklda ifodalangan bo'lishi mumkin (rahmat; rahmat maqsad; Qo'llab-quvvatlaganingiz uchun sizga minnatdorman.)

1. Qabul qiluvchi bog'liq shakllar bilan ko'rsatilgan. Masalan: Xudoga shukr, bolaginam o'zidan ko'paydi. Olti nevaraning duosini qilib o'tiribman [10].

2. Birovning qilgan yaxshiligidan, xizmatidan mamnun va qarzidor. Bug'doyni tayyor unga almashtirdingiz, minnatdorman [12].

3. Ertami-kechmi har kimning ishi tushadigan mana shu qo'llaringiz uchun kattakon rahmat [10]. (minnatdor ekanlik, minnatdor, mamnun, holat.

4. Normuhammad qushbegi zolim dushmani qo'lga tushirishni bosh omili bo'lgan Yusufbek hojiga o'z minnatdorchiligini tugata olmas edi [13]. (Shunday his tuyg'uga egalik, minnatdorlik izhor qilmoq)

B. Nordberg buni "xayrlashishdan oldingi signal" deb atagan, bizning tarjimada "xayrlashishdan oldingi signal" [7]. Rasmiy suhbatda minnatdorchilik nutqining misolini ko'rib chiqing. Minnatdorchilikning bir qismi sifatida qabul qiluvchining nomini ko'rsatadigan manzildan foydalanish mumkin. Masalan, Hasanali qutidorga o'zining minnatdorchiligini aytib tugata olmas, so'z oralarida uni duolar bilan g'arq etmakda edi [13].

Nutq odobi talablari bilan ushbu muloqot vositasidan foydalanish xususiyatlari milliy xususiyatga ega. Ularning tahlili tegishli madaniyatdagi maqom munosabatlarining tabiati to'g'risidagi ma'lumotlarni aniqlashga imkon beradi. Muallif va qabul qiluvchi har qanday maqomga ega bo'lishi mumkin: shu asosda ham tenglik, ham farq bo'lishi mumkin. Minnatdorchilikni bildirish ehtimoli ma'lum darajada xushmuomalalik qoidalarini e'tiborsiz qoldira olmaydigan yoki e'tiborsiz qoldira olmaydigan kommunikatorlarga, shuningdek, jinsi, vaziyat ishtirokchilarining yoshi, ularning yaqinlik darajasi va individualligi kabi pragmatik parametrlarga bog'liq. Xususiyatlari : minnatdorchilik odob-axloqi muallif va qabul qiluvchi o'rtasidagi munosabatlarni tenglashtiradi. Muallifning nutqiy xulq -atvori ma'ruzachining odob-axloq qoidalarini yaxshi bilishini, qabul qiluvchining harakatlarini to'g'ri baholay olishini va kerakli odob stereotipini, kerakli ohang va muloqot uslubini tanlashini ko'rsatadi. Ma'ruzachi va yaxshilik qilgan shaxsning maqomi teng bo'lgan taqdirda, ma'lum bir vaziyatda so'zlovchining qabul qiluvchiga minnatdorchilik bildirishi ehtimoli ko'proq uning individual fazilatlariga bog'liq. Respondentlarimizning aksariyati, masalan, biror narsa sotib olayotganda, sotuvchidan ularga minnatdorchilik bildirishini kutishlarini ta'kidladilar. Agar ularga rahmat aytilmagan bo'lsa, bu yomon; agar ular do'stlaridan tabrik maktubi olsalar, ular unga javob berishadi. Muayyan sharoitda ko'p odamlarga minnatdorchilik bildirish mumkin, ya'ni minnatdorchilikni oluvchi jamoaviy (yoki ko'p) bo'lgan holatlar mavjud. Masalan, Ota qardoshlari bilan tanishdirg'aningiz uchun rahmat, amak, -dedi va Akram hoji bilan Mirzakarim akaga tavozu'landi [13].

Minnatdorchilikni bir tomondan, nutqiy harakat va ikkinchi tomondan -bunday harakatning sababi haqidagi xabari (E'tiboringiz uchun rahmat /kelganingiz uchun rahmat) bildiradi. Bu nutq komponentiga nima undaydi? Biroq, ikkinchi komponent ko'pincha yo'qoladi, chunki tegishli ma'lumotlar aniq. Muallif nafaqat qabul qiluvchi xizmatining ahamiyatini aniqlashi, balki o'zini ham berishi mumkin. Minnatdorchilikning o'zini namoyon qilish darajasini va umuman vaziyatni baholash, ko'pincha hissiy. Masalan, Men uchun muhim bo'lgan qo'llab-quvvatlaganingiz uchun tashakkur: Katta rahmat. Umuman olganda, minnatdorchilik so'zlovchi tomonidan qabul qiluvchining xizmatlarining qiymatini aniq tan olishini ifodalovchi belgidir. Shuningdek, minnatdorchilik bildirgan kishiga qanchalik foyda keltirganiga qarab turlicha ifodalanaadi (kimdir sumka ko'tarishda yordam berdi, kimgadir sovg'a berildi, kimdir teatrga taklif qilindi va hokazo). Belgini tanlashda ma'lum rolni aloqaning kontaktli yoki uzoq tabiati, jinsi, yoshi,

holati xususiyatlari va muloqot qiluvchilarning tanishlik darajasi o'ynaydi. Masalan, tabrik xatini olgandan so'ng o'sha odam turli yo'llar bilan minnatdorchilik bildiradi (yoki umuman yo'q) va bu uning bolasidan, hamkasbidan, yaqin do'stidan, xo'jayinidan tabrik olganiga bog'liq bo'ladi yoki kompaniyaning reklama bo'limi, mijozlar doirasini kengaytirishdan manfaatdor.

Minnatdorchilik iborasini "suhbatni yakunlash" signali sifatida ham izohlash mumkin. Boshqa tadqiqotchilarda so'ng biz shaxsiy, rasmiy, ijtimoiy vaziyatlarni (ko'chada, jamoat transportida, do'konlarda va boshqalarda sodir bo'ladigan, ularda aloqachilar shaxsiy shaxs sifatida ishtirok etadigan) va muloqot ishtirokchilari boshqa shaxslar tomonidan baholanishi mumkin bo'lgan ommaviy vaziyatlarni ajratamiz.

Minnatdorchilik ifodalari kommunikativ vaziyatdan kelib chiqib pragmatik tahlil qilinadi.

1. Kim yaxshilik urug'ini sepsa, u rahmat hosilini oladi (shukrona- minnatdorchilik ma'nosi)
2. Rahmat, otangga rahmat (minnatdorchilik – rozilik)
3. Rahmat! – dedi-da tezda chiqib ketdi (suhbatni yakunlash) so'zlovchining niyatining samimiyligini ta'kidlash, ikkinchi tomondan, aloqani tugatishga ishora bo'lib xizmat qiladi.

O'zbek, rus va xitoy tillarida minnatdorchilikni ifodalovchi lisoniy birliklar (so'zlar) bilan birga qo'llanidigan noverbal vositalar sezilarli darajada farqlanadi. Ba'zi nutqiy vaziyatlarda ruscha muloqot cheklangan miqdordagi imo-ishoralar bilan tavsiflanadi. Turli madaniyatlarda, jumladan, o'zbek, rus va xitoy tillarida keng tarqalgan imo-ishoralar qo'llanish doirasi va ishtirokchilar turi bilan farqlanadi. O'zbek va Xitoy madaniyatidagi ta'zimlarning har xil turlari (ko'rinishlari: chuqur ta'zim, yarim ta'zim) turlicha kommunikativ ma'nolari bor. Minnatdorchilik ifodasi sifatida ikki xalda uyg'unlik kuzatiladi. Rus va o'zbek xalqi suhbatni yakunlash signali sifatida «Rahmat» so'zlaridan boydalanadi. Ammo xitoyliklar bevosita minnatdorchilikni ifolashda bunday vazifani bajaradigan «Rahmat» so'zidan foydalanmaydilar.

O'zbek, rus va xitoy tillarida minnatdorchilik bildirishda yaqinlashuvning turli strategiyalari qo'llaniladi (adresga e'tibor ko'rsatish, uning xizmatlarini bo'rttirib ko'rsatish, harakatlarini ma'qullash va hokazo). Ushbu janrning o'ziga xos xususiyati, boshqalar kabi, yaqinlik ko'rsatkichlari bo'lgan murojaatlarga tayanishdir. Biroq, asosan xitoyliklarning kommunikativ makonida keng tarqalgan yaqinlashish strategiyasining bir turi ham mavjud - bu va'da strategiyasi. O'zbek va ruslar xitoyliklarga qaraganda tez-tez "rahmat" so'zini qo'llaydilar. Xitoy madaniyatida tegishli muloqotning ikkala ishtirokchisini (adresant va adresat) o'z ichiga olgan ijtimoiy guruh a'zolariga minnatdorchilik bildirish odatiy hol emas. Xitoyliklar xizmat uchun minnatdorchilik bildirmaydilar, bu xizmat ko'rsatuvchi shaxs uchun uning kasbiy burchini bajarishdir deb qaraydilar. Xitoyliklar iltifot uchun sizga "Rahmat" aytishmaydi, chunki bunday minnatdorchilik Xitoyning kamtarlik haqidagi maksimumini unutishni anglatadi (shuning uchun iltifotga munosabat so'zlovchining qadr-qimmatini kamaytiradigan eslatmadir). Rus va o'zbeklar nutqida aksincha iltifot ma'nosida minnatdorchilik so'zi tez-tez qo'llaniladi.

Minnatdorchilikni semantik jihatdan murakkab nutq janri sifatida tasniflash mumkin. U maqto'v, iltifot, tashakkur ma'nosidagi nutqiy janrlarining kombinatsiyasi bo'lishi mumkin

Xulosa va takliflar.

Minnatdorchilik so'zlari nutq odobida muhim rol o'ynaydi, chunki ular ijtimoiy muvozanatni tinglovchi o'rtasidagi munosabatlarni saqlashga xizmat qiladi. Minnatdorchilikni aslida chin dildan bildiriladi. Shuning uchun u doim har qanday holatda ham samarali bo'ladi.

Rasmiylik/norasmiylik munosabatga ko'ra (muloqot vaziyatlari), minnatdorchilik harakati nutqidagi ifoda vositalari o'rtasidagi farqlar mavjud. "Cheksiz va chuqur minnatdorchilik bildiramiz", "Alloh Sizdan u dunyo-yu bu dunyo rozi bo'lsin!", "Sizga tashakurlar bo'lsin!", "Behad mamnunman"

Nutqiy muloqot jarayonida minnatdorchilik bir nechta pragmatik ma'no: suhbatni yakunlash, samimiy munosabat, shukronalik, rozilik kabilarni ifodalab keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati:

1. Бакалейников Г.Я. Речевой акт благодарности в современном русском языке // Р Бакалейников Iotsdamer Forschungen der Paed. Hochschule. «Karl Liebknecht». R.A. Gesellschaftswiss. R. N. 106. Potsdam, 1990. - С. 85-101.
2. Бободжонова Б.Ш. Категория вежливости в таджикском языке. Дисс. на соискание учёной степени канд. фил.наук / Б.Ш. Бободжонова - Душанбе, 2001. - 150с.
3. Бердникова А.Г. Речевой жанр благодарности: когнитивный и семантико-прагматический аспекты. Дисс. канд. филол. наук. Новосибирск, 2005. - 23 с.
4. Григорьева, Н. В. Стратегии вежливости в речевой коммуникации представителей британской, американской и австралийской лингвокультур: канд дисс... филол.... наук. - Санкт Петербург: 2009.- 233 с.
5. Линевиц Н. Ю. Прагматика благодарности (на материале шведского языка). / Н. Ю. Линевиц // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. –. 2008
6. Nordberg B. On closing in alarm calls // Språk och stil. 1999. №8. S. 65—103.
7. Toirova G., Yuldasheva M., Elibaeva I. Importance of Interface in Creating Corpus. // International Journal of Recent Technology and Engineering (IJRTE) ISSN: 2277-3878, Volume-8 Issue-2S10, September 2019. –P.352-355. (scopus)
8. Toirova G., Jurayeva O., Abulova Z., Norova M., Norova F. Application of Innovative Technologies in Teaching Process. // International Journal of Psychosocial Rehabilitation, Vol. 24, Special Issue 1, 2020. ISSN: 1475-7192.–P.386-390. (scopus)
9. Toirova G, Abdurahmonova N., Ismoilov A., Applying Web Crawler Technologies for Compiling Parallel Corpora as one Stage of Natural Language Processing. 2022 7th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK) Sep. 14 - 16, 2022, Diyarbakir /Turkey pp. 73–75. (scopus)
10. Hoshimov O‘ . Dunyoning ishlari. –Toshkent: “Global Books“, 2021. –B.174.
11. Shuhrat. Jannat qidirganlar. –Toshkent: “Zukko kitobxon“, 2021. –B. 220 .
12. Qodiriy Abdulla. Obid ketmon.- Toshkent:Info Capital Group, 2017. –B.56.
13. Qodiriy Abdulla.O’tkan kunlar . –Toshken: “Sharq “nashriyoti, 2018 . –B. 60.